

20. Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.), ф. 304, оп. 1, спр. 3458, 56 арк.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1035, оп. 1, спр. 24, 13 арк.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), спр. 20, 24 арк.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3325, оп. 1, спр. 242, 26 арк.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1035, оп. 1, спр. 6, 108 арк.
25. Держархів Харківської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 3458, 56 арк.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3325, оп. 1, спр. 211, 82 арк.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), спр. 249, 185 арк.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1429, оп. 2, спр. 1, 63 арк.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1604, оп. 3, спр. 8, 36 арк.
30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), оп. 4, спр. 1, 17 арк.
31. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1035, оп. 1, спр. 116, 9 арк.
32. Рада Народних Міністрів УНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформації: http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/20/Dovidn/Rada_narodn_ministriv_UNR.htm.
33. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1604, оп. 1, спр. 14, 40 арк.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1429, оп. 1, спр. 2, 7 арк.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), оп. 2, спр. 6, 85 арк.
36. Київські вісті. – 1920. – № 3 (4 червня).
37. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1604, оп. 1, спр. 12, 41 арк.
38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), спр. 76, 36 арк.

УДК 340 (005.54)

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА – ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Тимченко Г.В., аспірант

Запорізький національний університет

У статті аналізується історіографія проблеми ефективності законодавства. Автор доходить висновку, що попри значний інтерес, який викликає вищезазначена проблема в науковців та наявність певної кількості спеціальних праць, комплексне дослідження теоретико-правових засад ефективності законодавства на сьогоднішній день ще є справою майбутнього.

Ключові слова: закон, законодавство, ефективність законодавства.

Тимченко А.В. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА – К ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ / Запорожский национальный университет, Украина

В статье анализируется историография проблемы эффективности законодательства. Автор пришел к выводу, что, невзирая на значительный интерес, который вызывает вышеупомянутая проблема у исследователей и наличие определенного количества специальных трудов, комплексное исследование теоретико-правовых основ эффективности законодательства на сегодняшний день еще является делом будущего.

Ключевые слова: закон, законодательство, эффективность законодательства.

Timchenko A.V. LAW EFFECTIVENESS – TO THE HISTORIOGRAPHY OF PROBLEM / Zaporizhzhya national university, Ukraine

The article deals with the historiography of the problem of the legislation is efficiency. The author gets the conclusion that the effectiveness of the theoretical and legal basis nowadays is still the matter of future.

Key words: law, legislation, legislation effectiveness, rule of law, effectiveness of law regulation.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується глибокими геополітичними змінами, виникненням чи відродженням нових держав, масштабними трансформаційними процесами у всіх сферах життя. Нові європейські реалії спричинили переосмислення всієї системи цінностей у багатьох країнах, насамперед постсоціалістичних. Осторонь цього процесу не залишилась й Україна, де, з набуттям незалежності, розпочався якісно новий етап державно-правового розвитку. Становлення громадянського суспільства та побудова демократичної, соціальної, правової держави зумовило необхідність всебічного дослідження та наукового осмислення, пов'язаних із цим складним процесом проблем. Зокрема, важливого науково-теоретичного і практичного значення набуває сьогодні проблема ефективності законодавства, вирішення якої потребує ретельного вивчення існуючих в юридичній літературі підходів щодо визначення поняття та змісту ефективності законодавства, з'ясування умов, критеріїв та шляхів його підвищення. Дати відповідь на ці важливі й складні питання допоможе історіографічний аналіз, який, будучи невід'ємною частиною наукового процесу, виявляє суперечливі моменти наукової інтерпретації того чи іншого явища в літературі, створює могутнє наукове підґрунтя досліджуваної проблеми.

Отже **метою** даної роботи є дослідження процесу нарощування знань з проблеми ефективності законодавства. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі **завдання**: 1) проаналізувати наукову літературу з вищезазначеної теми; 2) виявити прогалини та існуючі протиріччя при дослідженні проблеми ефективності законодавства; 3) окреслити подальші напрямки наукового дослідження проблеми.

Аналіз вітчизняної літератури з проблеми ефективності законодавства показує, що в перші десятиліття існування радянської держави зазначена проблема практично не досліджувалась. Це було зумовлено зокрема пануючою на той час ідеологією, згідно з якою „закони соціалістичної держави завжди ефективні, правосуддя завжди справедливе й успішно функціонує, а причин злочинності усередині країни немає, і всі правопорушники, окрім ворогів народу, швидко виправляються” [1, 65].

Після смерті Сталіна ситуація змінюється. Інтерес до проблеми ефективності права, законодавства, правозастосовчої діяльності, актуалізується у зв'язку із тим, що „сформульовані завдання підвищення ефективності управління, якості роботи, раціонального використання всіх ресурсів суспільства почали вимагати нового підходу щодо оцінки ефективності соціального управління, а відтак і аналізу з позицій ефективності і норм, що вживаються у процесі державної і суспільної діяльності” [2, 245-246]. Практика об'єктивно вимагала відповіді на питання – як визначати ступінь ефективності управління і правового регулювання? [1, 67].

У рамках дослідження ефективності соціального управління плідними виявилися і розробки проблем ефективності права, законодавства, правового регулювання в цілому. Починаючи з 60-х років виходять у світ наукові публікації, видаються навчальні посібники, здійснюються дисертаційні дослідження як загальнотеоретичного так і прикладного характеру. Нажаль, у рамках даної статті, ми не зможемо детально зупинитись на кожній роботі, а тому виділимо найґрунтовніші із них.

Аналіз юридичної літератури цих років дозволяє виділити декілька напрямків щодо тлумачення поняття ефективності.

Прихильники першого напрямку, у поняття ефективності включають два елементи: мету та результат. Основні аспекти даної концепції викладені, насамперед, у виданій в 1971 році, монографії В. Нікітинського „Ефективність норм трудового права” [3], де наводяться результати вимірювань ефективності окремих норм радянського трудового законодавства. Автор зосереджує нашу увагу на необхідності використання даних соціологічних досліджень в області економіки, демографії і психології праці та правового експерименту в нормотворчій діяльності для підвищення ефективності законодавства про працю. При цьому, під ефективністю правової норми науковець вважає за необхідне розуміти співвідношення між результатом їх дії та соціальною метою, яка була покладена в основу правового припису [3, 32]. До такого ж висновку, щодо визначення змісту поняття ефективності, дійшла І. Іконицька. Так, у монографічній роботі „Проблеми ефективності у земельному праві” [4], що була видана в 1979 році, проблеми ефективності розглядаються нею в широкому теоретичному плані, проводиться оцінка дії земельно-правових норм, виявляються критерії та умови їх ефективності, зроблені практичні пропозиції, направлені на підвищення ефективності земельного законодавства. Під ефективністю ж земельно-правової норми вона розуміє співвідношення між фактично досягнутим результатом та тією соціальною метою, для якої була прийнята відповідна норма [4, 36].

Серед наукових робіт загальнотеоретичного характеру, особливе місце належить, виданій у 1980 р., колективній монографії „Ефективність правових норм” [5]. Цінність роботи полягає в тому, що вона спирається на численні галузеві дослідження, має практичну спрямованість. На основі комплексного узагальнення емпіричних даних у ній вироблені конкретні рекомендації, які можуть бути реалізовані в законодавчій і правозастосовчій практиці, саме на базі „цільової” концепції можливе вироблення дієвих рекомендацій законодавцям. На думку В. Головченка, вищезазначена робота є „чи не єдиною фундаментальною працею”, „своєрідною „біблією” ефективності права, методологічним підґрунтям, спираючись на яке можна продовжувати дослідження проблем ефективності законодавства та правового регулювання” [6, 44].

Обґрунтовуючи необхідність розуміння ефективності як співвідношення мети та результату, автори пропонують відокремлювати дане поняття від інших властивостей дії правових норм: корисності, економічності, соціальної цінності. У синтезованому ж вигляді оцінку всіх властивостей дії правових норм (ефективності, корисності, економічності, соціальної цінності) можна, на їх думку, здійснювати за допомогою такого комплексного поняття як оптимальність. При цьому вони зазначають, що набагато перспективніше вимірювати різні властивості дії правових норм диференційовано, ніж намагатися зробити це за допомогою якогось всеосяжного синтезованого показника [5, 72-75].

Прихильники другого напрямку пропонують в оцінку ефективності норм права, окрім мети та результату, включати й інші елементи, такі як корисність, соціальна цінність, врахування витрат матеріальних засобів, людської енергії та часу, оптимальний варіант досягнення поставленої мети тощо. Свою позицію вони висловили в ряді ґрунтовних праць.

Серед них відзначимо, насамперед, статтю М. Лебедева „Про ефективність впливу соціалістичного права на суспільні відносини”, у якій під ефективністю правового впливу пропонується розуміти „отримання найбільшого результату у досягненні мети правового припису” [7, 23]. А. Пашков та Д. Чечот, у статті „Ефективність правового регулювання та методи її виявлення”, під ефективністю правового регулювання розуміють його „здатність здійснювати вплив на суспільні відносини в певному, корисному для суспільства напрямку” [8, 3].

Серед дисертаційних робіт слід відзначити роботу Є. Шикіна „Основні умови ефективного застосування права”, у якій розглядаються питання ефективності дії і, зокрема, застосування права, її критерії, а також питання методології дослідження цих проблем. Автор вважає, що поняття ефективності не вичерпується метою та результатом, необхідно включити ще й третій компонент – засоби досягнення результату, тобто, визначення ефективності вимагає аналізу результату, мети та засобів її досягнення [9]. Досить ґрунтовним є дисертаційне дослідження В. Козлова „Питання теорії ефективності правової норми”. Вчений звертає нашу увагу на те, що необхідно відрізнити ефективність правової системи країни в цілому, і ефективність окремих юридичних інститутів і норм цієї системи, розрізнити юридичну і соціальну ефективність дії правових норм, де перша є передумовою соціальної ефективності дії закону. При цьому, під ефективністю права він розуміє максимально позитивну результативність при

найменших соціальних витратах [10]. О. Бонк, у своїй роботі „Суспільна думка і ефективність правової норми”, пропонує більш широке визначення ефективності правової норми й окрім мети та результату включає у нього такі елементи, як обґрунтованість мети, соціальна корисність (цінність) результату, оптимальні правові засоби його досягнення й мінімальні соціальні витрати. Авторка також дійшла цікавого висновку, що суспільна думка про право та поведінку у сфері правового регулювання, здійснює значний соціально-психологічний вплив на дії осіб до яких звернений закон, і тому її необхідно розглядати як фактор, що впливає на ефективність правових норм. Більше того, суспільна думка є не тільки фактором ефективності дії норм права, який виходить за межі суто юридичного механізму регулювання суспільних відносин, вона є певним показником ефективності чи, навпаки, неефективності правової норми [1].

Особливу увагу привертають, здійсненні в даному напрямку, монографічні роботи. Серед робіт загальнотеоретичного характеру насамперед слід відзначити монографію Ф. Фаткуліна та Л. Чулюкіна „Соціальна цінність та ефективність правової норми”, де автори зробили висновок, що під ефективністю правових норм „необхідно розуміти їх здатність з найменшими витратами впливати позитивно на суспільні відносини й на установки їх учасників у заданому напрямі за тих соціальних умов, які реально існують в період їх дії” [11, 26]. Цілком слушним, на нашу думку, є твердження, що зв'язок між ефективністю правових норм і її умовами носить двосторонній, діалектичний характер. Особливу увагу дослідники приділяють методам пізнання ефективності правових норм. Серед тих пізнавальних засобів, що можуть бути використані в практичних дослідженнях, вони виділяють: логічні, психологічні, соціологічні, статистичні, математичні, кібернетичні методи, метод моделювання та соціального експерименту.

Окремо слід відзначити колективну монографію „Ефективність дії правових норм”, видану в 1977 році. Автори не поділяють точку зору, відповідно до якої ефективність правової норми визначається співвідношенням між метою та результатом її дії. Право розглядається ними у якості специфічної форми суспільних відносин, тому свою увагу науковці приділили, насамперед, виявленню тих соціальних умов, які відіграють вирішальну роль в ефективності цієї форми. При цьому вони зазначають, що ефективність є лише певним кількісним показником, що відображає ступінь відповідності реальних відносин типовій мірі, що міститься в конкретному акті [12, 36].

У юридичній літературі містяться й інші цікаві роботи, присвячені дослідженню ефективності окремих галузей права, що також вирізняються конкретикою, прагматичним характером, орієнтовані на досягнення практичних результатів. Серед значної кількості праць слід виділити роботи таких науковців, як О. Смирнов („Ефективність правового регулювання організації праці на підприємстві”) [13], М. Строгович, Л. Алексєєва та А. Ларін („Радянський кримінально-процесуальний закон і проблеми його ефективності”) [14], В. Федосова („Ефективність дії норм радянського державного права”) [15], В. Грибанов („Ефективність цивільного законодавства”) [16] та ін. Цінність робіт такого плану полягає у тому, що вони містять у собі той емпіричний матеріал, на основі якого можливе вироблення загальнотеоретичних понять, єдиних методологічних принципів та рекомендацій, які б можна було б використати в усіх галузях права.

Отже, узагальнюючи та оцінюючи наведений у зазначених виданнях матеріал, можемо констатувати, що по-перше, саме у радянський період були розроблені основи теорії ефективності, які визначили подальші напрямки дослідження даного явища; по-друге, єдиного підходу щодо відповіді на питання, що таке „ефективність” у зазначений період вироблено не було. Не дивлячись на деяку схожість у поглядах за низкою позицій, багато питань вирішуються неоднозначно, мають дискусійний характер. Система критеріїв ефективності, що відповідала б потребам науки і практики, так і не була сформульована; по-третє, основним об'єктом дослідження є норма права, при цьому такі поняття, як норма право, право, законодавство використовуються як синоніми; по-четверте, вищезазначені дослідження проводились за радянських часів, а відповідно окремі положення не відповідають новим реаліям державно-правової дійсності.

На сучасному етапі дослідження проблеми поняття ефективності продовжує розкриватися через співвідношення двох основних понять: мети та результату [6, 47; 17, 116]. Та все ж таки

зустрічаються й інші точки зору. Так, П. Рабінович, у статті „Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження” зазначає, що поняттям ефективності закону слід відображати сукупність усіх реальних змін, наслідків, які виникають в об’єктивній дійсності внаслідок здійснення закону, в тому числі й тих, які не відбивались у його меті; ефективність закону – це його об’єктивна значущість у суспільстві [18, 17]. Н. Оніщенко, у статті „Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток”, аналізуючи існуючі підходи щодо визначення поняття „ефективність законодавства”, обґрунтовує необхідність дослідження проблеми у декількох площинах: внутрішньому, національному аспекті і зовнішньому, зовнішньоінтеграційному, пов’язаному з імплементацією в законодавство України міжнародних стандартів. При цьому, проблему ефективності законодавства слід розглядати, зважаючи на наступні позиції: законодавчий процес, якість закону, професіоналізм та інтеграційні процеси [19, 3]. Цікавим й слушним, на нашу думку, є висновок Г. Миронової. Так, у своїй статті „Гуманітарний критерій виміру ефективності права”, дослідниця обґрунтовує, що питання критерію ефективності права повинно зводитись до з’ясування, наскільки правова система виявилася спроможною забезпечити реалізацію правових приписів покликаних забезпечити задовільний рівень життя для всіх людей у пристойних природних та соціальних умовах [20, 69].

Особливу увагу привертає монографічна робота, підготовлена українськими вченими й видана у 1995 році, „Законодавство: проблеми ефективності” [21]. Робота являє собою комплексне дослідження проблем ефективності законодавства в умовах кризи економічної, політичної та управлінської системи в Україні. Аналізуючи різні підходи щодо визначення поняття ефективності законодавства, дослідники доходять висновку, що при визначенні ефективності важливо мати на увазі не цілі законодавства, а інтереси, тобто на досягнення чиїх інтересів спрямований конкретний нормативно-правовий акт. Автори також звертають нашу увагу на те, що аналіз і оцінка соціальної і юридичної ефективності законодавства допоможе укріпити соціальний механізм дії права, розкрити його можливості у сфері регуляції господарського і соціально-культурного будівництва, укріпити роль права в умовах переходу суспільства до наступного етапу розвитку. Та все ж таки, слід зазначити, що значна частина даної роботи присвячена дослідженню проблем ефективності галузевого законодавства: конституційного, цивільного, трудового, кримінального, аграрного, екологічного, міжнародного тощо.

Значний інтерес становить праця колективу вчених Інституту законодавства та порівняльного правознавства при уряді Російської Федерації „Ефективність закону (методологія та конкретні дослідження)” за редакцією д.ю.н. В.М. Сирих і д.ю.н., проф. Ю.А. Тихомирова. У книзі міститься ряд статей у яких розглядаються актуальні питання ефективності дії законодавства, доповнюються і конкретизуються раніше розроблені Інститутом методики вивчення ефективності норм права. Викладаються результати конкретно-соціологічних досліджень ефективності норм трудового та кримінально-процесуального законодавства, аналізуються теоретико-методологічні аспекти ефективності закону, методи її дослідження. Так, В.М. Сирих звертає увагу на можливість і доцільність вивчення теоретичної ефективності норм права за допомогою таких критеріїв, як правильність і істинність, що дозволить давати точніші і надійніші оцінки, ніж традиційні висновки експертів, засновані тільки на формально-логічному аналізі тексту актів. В.В. Лапаєва, досліджуючи методи вивчення ефективності закону, вказує на доцільність використання методології оціночних досліджень та експериментального аналізу, а саме – експерименту „екс-пост-факто”. Особлива увага приділяється методології експертних оцінок, а також зазначається, що з позицій законодавчої соціології суттєве значення мають аналіз та оцінка соціально-правового змісту закону. Запропоновано новий підхід щодо визначення ефективності закону, відповідно до якого, під ефективністю закону необхідно розуміти „міру його внеску в зміцнення правових основ державного і суспільного життя, у формування і розвиток елементів свободи в суспільних відносинах” [22, 33]. С.А. Павлодський, у свою чергу, вказує на можливість і доцільність використання кореляційного аналізу при визначенні ефективності правових норм. У роботі, досліджується роль соціально-психологічних якостей працівників федеральних органів виконавчої влади у підвищенні ефективності дії федеральних законів, урядових постанов, інших нормативних актів. На великому емпіричному матеріалі в книзі розкриваються гострі питання застосування законів, виявляються суперечності і труднощі в реалізації актів і норм конституційного, адміністративного, трудового, кримінального права, типові для багатьох галузей права [22].

Також, особливу увагу привертає брошура С.В. Поленіної „Якість закону і ефективність законодавства”, у якій авторкою здійснюється критичний аналіз досвіду законодавчої роботи вищого законодавчого органу Російської Федерації. Дослідниця розглядає проблему якості закону і обумовлену цим ефективність законодавства у трьох площинах – соціальній, політичній, і, власне, юридичній. Так, авторка дійшла висновку, що соціальні характеристики якості закону, а отже і його ефективність, залежать від двох основних моментів: адекватності віддзеркалення у ньому процесів, що відбуваються в суспільстві й точності проектування цих процесів на майбутнє. Особлива увага приділяється ролі політичних установок у процесі законотворчості та їх впливу на якість й ефективність законів. Цікавим є аналіз якості закону в правовому аспекті, що включає в себе виявлення та систематизацію правотворчих помилок. Значення цієї роботи полягає в тому, що вона є однією із перших загальнотеоретичних праць, присвячених дослідженню ефективності законодавства, як найважливішої форми права [23].

Таким чином, проаналізувавши юридичну літературу, можна констатувати, що, незважаючи на велику кількість робіт, присвячених проблемі ефективності, майже всі вони зводяться до визначення ефективності норм права, окремих галузей права чи права в цілому. При цьому, авторами практично не розмежовуються такі поняття, як норма права, право та законодавство й використовуються ними як синоніми. На нашу думку такий стан речей є неприйнятним, у контексті проблеми ефективності можна говорити про ефективність права як системи існуючих норм права, так і права, вираженого в різних формах: правових прецедентах, нормативних договорах, нормативно-правових актах тощо. Враховуючи вищезазначене, відзначимо, що проблема ефективності законодавства, як найважливішої форми права, предметом комплексного теоретико-правового аналізу ще не стала. Для максимального й всебічного розкриття вищезазначеної проблеми необхідно вирішити кілька головних наукових проблем: 1) чітко визначитись із об'єктом наукового дослідження; 2) переосмислити й доповнити суперечливі та дискусійні результати існуючих наукових досліджень, зокрема, визначення змісту, критеріїв та умов ефективності законодавства тощо; 3) дати визначення поняттю „ефективність законодавства”; 4) запропонувати шляхи вирішення не тільки теоретичних, а й практичних проблем ефективності законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бонк Е.Л. Общественное мнение и эффективность правовой нормы / Е.Л. Бонк: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 1981. – 214 с.
2. Тихомиров Ю.А. Теория закона / А.Ю. Тихомиров. — М.: Наука, 1982. — 257 с.
3. Никитинский В.И. Эффективность норм трудового права / Никиинский В.И. – М.: Юрид. лит., 1971. – 248 с.
4. Иконицкая И.А. Проблемы эффективности в земельном праве / Иконицкая И.А. – М.: Наука, 1979. – 181 с.
5. Эффективность правовых норм / [Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В.]. – М.: Юрид. лит., 1980. – 280 с.
6. Головченко В.В. Ефективність законодавства: поняття, критерії та методика вимірювання / В.В. Головченко // Вісник Конституційного суду України. – 2007. – № 3. – С. 44-53.
7. Лебедев М.П. Об эффективности воздействия социалистического права на общественные отношения / М.П. Лебедев // Советское государство и право. – 1963. – № 1. – С. 22-31.
8. Пашков А.С. Эффективность правового регулирования и методы ее выявления / А.С. Пашков, Д.М. Чечет // Советское государство и право. – 1965. – № 8. – С. 3-11.
9. Шикин Е.П. Основные условия эффективного применения права / Е.П. Шикин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – М., 1971. – 236 с.
10. Козлов В.А. Вопросы теории эффективности правовой нормы / В.А. Козлов: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Л., 1972. – 201 с.
11. Фаткуллин Ф.Н. Социальная ценность и эффективность правовой нормы / Ф.Н. Фаткуллин, Л.Д. Чулюкин. – Казань, 1977. – 119 с.

12. Эффективность действия правовых норм / [Гишинский Я.И., Ловчикова Е.Н. и др.]; под ред. А.С. Пашкова, Л.С. Явича, Э.А. Фомина. – Л., 1977. – 143 с.
13. Смирнов О.В. Эффективность правового регулирования организации труда на предприятии / Смирнов О.В. – М.: Юрид. лит., 1968. – 184 с.
14. Алексеева Л.Б. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности / Алексеева Л.Б., Ларин А.М., Строгович М.С.; отв. ред. В.М. Савицкий. – М.: Наука, 1979. – 319 с.
15. Федосова В.А. Эффективность действия норм советского государственного права / Валентина Андреевна Федосова. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1984. – 157 с.
16. Эффективность гражданского законодательства / [Белякова А.М., Бунтов С.Д., Бут А.А. и др.]; под ред. В.П. Грибанова. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 192 с.
17. Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах / [Борисов В.В., Витрук Н.В., Гранат Н.Л. и др.]; под ред. М.Н. Марченко. – [3-е изд.]. – М.: Норма, 2007. – Т. 3: Государство, право, общество. – 2007. – 712 с.
18. Рабінович П. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 13-21.
19. Оніщенко Н.М. Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток / Н.М. Оніщенко // Віче. – 2007. – № 12. – С. 3-6.
20. Миронова Г. Гуманітарний критерій виміру ефективності права / Г. Миронова // Підприємство, господарство і право. – 2005. – № 10. – С. 67-71.
21. Законодавство: проблеми ефективності / [Авер'янов В.Б., Бобровник С.В., Головченко В.В. та ін.]; під ред. В.Б. Авер'янова, В.Н. Денисова, В.Ф. Сіренка, Я.М. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1995. – 231 с.
22. Эффективность закона (методология и конкретные исследования) / [Глазырин В.В., Зенков В.Н., Кашепов В.П. и др.]; под ред. Ю.А. Тихомирова, В.М. Сырых. – М.: Наука, 1997. – 211 с.
23. Поленина С.В. Качество закона и эффективность законодательства / Поленина С.В. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1993. – 57 с.